

Tóth Pál Péter

Lehet-e munkaviszony a gyermekvállalás? Recenzió a „Jövönk a gyermek” című könyvről

Can Having Children be an Employment Relationship? Review of the Book “Our Future is the Child”

ÖSSZEFOGLALÁS

2015 őszén Benda József vezetésével alakult meg az a Szakértői Műhely, melynek tagjai önkéntes munkában dolgozták ki a Hivatásos Szülők életpálya modell koncepcióját. Javaslatuk a „Jövönk a gyermek. Adalékok a népességyarapodás társadalmi programjához I.” című, 2020-ban megjelent könyvben foglalták össze. A Szakértői Műhely célja egy olyan konstrukció kidolgozása volt, mely a népességyarapodás területén pozitív folyamatokat indukál és ezáltal a hazai népesség létszámának további csökkenését megállítja. Ennek megvalósulása érdekében azt javasolták, hogy azok számára, akik három, négy vagy akár még több gyermeket is vállalnak, hivatásos szülő státuszt kell biztosítani, és ezért a „munkáért” a szülőknek versenyképes fizetést kell kapniuk. Ezzel ellensúlyozni lehetne a gyermektelen, vagy csak egy gyermeket vállalók esetében a csökkent gyermekszámot. Alapvető kérdés azonban, hogy lehet-e munkaviszony a gyermekvállalás?

Kulcsszavak: Demográfia, gyermekvállalás, népességfogyás, Hivatásos Szülő életpálya modell, szocializáció

SUMMARY

In the autumn of 2015, an Expert Workshop was established under the leadership of József Benda, whose members worked voluntarily to develop the concept of the Professional Parents' Career Model. Their proposal is entitled "Our Future is the Child. Contributions to the Social Agenda for Population Growth I", published in 2020. The objective of the Expert Workshop was to develop a design that would induce positive trends in population growth and thus halt further population decline in the country. To achieve this, it was proposed that those who have three, four or more children should be granted the status of professional parents and that parents should receive competitive wages for this "work". This would compensate for the reduced number of children for those without children or with only one child. But the fundamental question is: can having children be a work relationship?

Keywords: Demographics, childbearing, depopulation, Professional Parenting Career Model, socialization

A NÉPESSÉG ALAKULÁSA A XX. SZÁZADBAN

Hónapok óta barátkozom a Benda József és Báger Gusztáv által szerkesztett *Jövők a gyermek* című nagyméretű, 430 oldalas könyvvel. A könyv címe árulkodó, így anélkül, hogy belelapoznánk, sejtethjük, hogy miről is szól. Abban az esetben, ha mégsem, akkor az alcím – *Adalékok a népességyarapodás társadalmi programjához I.* – útbaigazít.

A könyv kapcsán felmerül a kérdés, hogy 1945 után a figyelmeztető szavak ellenére az 1970-es évekig – a Ratkó-féle abortuszt tiltó törvény kivételével – a népesedés kérdése lényegében miért esett ki nemcsak a politika, hanem a közvélemény látóteréből is, miközben figyelmeztető „szavak” már korábban is elhangzottak. Ezek közül csupán kettőt említek meg.

- Röviddel a trianoni összeomlás után a demográfusok már felismerték a népesedési folyamatok kóros elváltozására utaló szimptomákat. Véleményüket a következőképpen fogalmazták meg: „1920-ban megfigyeltük, hogy (a születések számának csökkenése – TPP) az óvodákat néptelenítette el, 1930-ban már a középiskolák alsó osztályaiban maradtak üresen a padok.” (Magyar Statisztikai Közlemények, 1932). S úgy látták, hogy 1940-ben majd a fiatalok száma lesz kevesebb, s ez a tendencia a késő öregkorig tovább fog folytatódni. A kiesett népesség pótlásának kiegyenlítésére pedig – szerintük – egy emberöltő sem lesz elegendő.¹ Ne feledjük, amikor ezt megfogalmazták még nem sejtették, hogy rövidesen egy újabb vérvizatar közeledik s a népességpótlást előbb a II. világháború közel egymillió fős embervesztése, majd nem sokkal később az 1956-os kirajzás teszi lehetetlenné.
- A másik „jajkiáltás” 1959-ben hangzott el. Ekkor a demográfusok a termékenységsökkenés és a magas halandóság 1980-ban várható következményére, a népességfogyásra hívták fel a politikusok figyelmét (Dokumentumok a magyar demográfia múltjából, 1990).

- Azt azonban nem ismerték fel, hogy nem valami új folyamattal állnak szemben. Az egyes születési évjáratok termékenységét vizsgálva ugyanis megállapították, hogy a generációk reprodukcióját már az 1930-as évek második felében született női népesség sem biztosította.

A népességfogyás kérdése végül csak az 1970-es években, s majd egy másfél évtizedes „pangás” után az 1990-es években került újból az érdeklődés előterébe, amikor már állami szinten is kísérletet tettek a népesedési helyzet javítására (Fekete, 1992).

A könyv szerkesztői saját elemzésük mellett mintegy harminc szerző, a témához szorosan kapcsolódó írásait gyűjtötték csokorba s adták közre. A könyv tizenöt fejezetre és számos alfejezetre oszlik. Ezek közül nyolc fejezet a könyv törzsanyaga, az ezt követő IX. fejezet pedig a felhasznált szakirodalmat tartalmazza. Mindezeket mellékletek, függelékek, ábrák, képek, grafikonok, táblázatok s a könyv több mint egyharmadát, mintegy 133 oldalt kitevő jegyzék követi, amely azt dokumentálja, hogy a könyv nagyobbik része nem csupán vizionáló elmélkedés a népességyarapodást elősegítő vagy gátló társadalmi, gazdasági, politikai, lelki folyamatokról, hanem a témakörrel kapcsolatos szakirodalomra, adatokra épít, s azokból von le következtetéseket.

A könyv azonban nemcsak a vizsgálatok eredményeit tartalmazza, hanem azzal a folyamattal is megismertet bennünket (X. melléklet), melynek eredményeként a népességyarapodás programját, a könyv legfontosabb, III. fejezetét kidolgozták. Tehát nemcsak az elvégzett munka eredményével, hanem annak létrejöttével és azokkal a módszerekkel is megismerteti az olvasót, amelyeket a feldolgozás során alkalmaztak. A X. mellékletből azt is megtudjuk, hogy a kötetbe foglalt gondolatmenet, a népességyarapodás programjának kimunkálása kétszáznál több, a téma iránt elkötelezett szakember több mint három évét felölölő munkájának eredménye.

Míndez Benda József vezetésével 2015 őszén kezdődött, és a könyv megjelenésekor már háromszáz fölött volt azoknak a száma, akik a Szakértői Műhely különböző munkacsoportjaiban dolgoztak. Elismerésre méltó az a kitartás, ahogyan Benda József „felépítette» és lényegében infrastrukturális háttér nélkül egyben tartotta azt a kutatói hálózatot, amelynek tagjai önzetlenül, önkéntes munkában dolgozták ki azt a konstrukciót, amelyet a *Hivatásos Szülők életpálya modell* cím alatt a *Gyorsan elvégzendő feladatok* című, III. fejezetben olvashatunk.

A fentiekből úgy vélem mindenki számára kitetszik, hogy egy sok szálon futó kutatómunkát és annak dokumentációját, „történetét” tartja kezében az olvasó, amelyet a recenzió adta keretek között szinte lehetetlen bemutatni, értékelni, az abban előremutató, legfontosabb részeket kiemelni vagy ezzel ellentétben a meglévő hiányokra, a nem adekvát folyamatokra felhívni a figyelmet.

Mit tehet ilyenkor a recenzens? Mivel nem egy szokványos könyvről van szó, a recenzensnek meg kellett találni azt a módot, melynek segítségével többé-kevésbé meg tud felelni a vele szemben támasztott iratlan követelményeknek. Ebben segítséget jelenthet, hogy a kötet írásai egyetlen célt, a hazai népességyarapodás feltételeinek megismerését és a gyarapodást elősegítő, biztosító javaslatok kidolgozását kívánta szolgálni. A kötet szerzői ugyanis annak érdekében kapcsolódtak be a munkába, hogy egy olyan konstrukciót dolgozzanak ki, melynek „alkalmazása” a népességyarapodás területén pozitív folyamatokat indukál és ezáltal a hazai népesség létszámának további zsugorodásának megállításához járul hozzá. Ezt támasztja alá az a szerkesztői megjegyzés, mely szerint bár Nádasdi Katalin *Még egyszer az anyaságról* című írását (Benda–Báger, 2020:416–419) a kötet összeállítását követően kapták meg, mégis, mivel a szerző igen tömören összefoglalta a kötet mondanivalóját, a szerkesztők nem tudták nem felvenni a könyv dokumentumai közé.

A TÁRSADALMI FOLYAMATOK ÁTALAKÍTÁSA

Mi is akkor a könyv legfontosabb mondanivalója, amely köré a recenzens gondolatait megfogalmazhatja? Több gondolat-nyaláb közül lehet választani. Közülük a legfontosabb egy olyan, gyakorlatban alkalmazható javaslat-csozor, a *Hivatásos Szülők életpálya modell* kidolgozása volt, amely a készítők szándéka és célkitűzése szerint nemcsak megoldást jelentett volna a hazai népességfogyás megállítására, hanem azzal párhuzamosan a népességyarapodás feltételeit is megteremtette volna.

A hazai népesség számának alakulásával kapcsolatos gondok és a megoldását célzó nemzetmentő javaslatok nem új keletűek. Az aggodás mértéke azonban eddig még soha nem érte el azt a szintet, hogy a hazai demográfiai folyamatok negatív tendenciáit mérsékelni akaró koncepciók stratégiai kérdéssé és az annak alárendelt gyakorlati intézkedések valósággá válhattak volna. Ezt a nem létező, de eddig áttörhetetlen „falat” kívánta megbontani, áttörni, lerombolni a Hivatásos Szülők életpálya modellt megfogalmazók erőt, időt, energiát nem sajnáló csoportja. Nem kevesebbet állítanak, mint azt, hogy a termékenység további zsugorodása egy olyan új minőségű demográfiai rezsimet hoz létre, amely már egyértelmű fenyegetést jelent „az ország életképessége számára.” (Benda–Báger, 2020:28). Ennek elkerülését tűzték ki célul, s ennek a célnak alárendelten fogalmazták meg újszerű, nem szokványos javaslataikat.

A javaslatok fontos eleme, hogy a népesedési válság megoldásában a hangsúlyt nem a népességfogyás megállítására, hanem a népességyarapodás feltételeinek megteremtésére helyezték. Egyértelműen állították (2018-ban!), hogy ennek megvalósításához egyszerre kell megteremtteni a gyermekvállalás gazdasági, szervezeti-strukturális, kulturális és társadalom-lélektani feltételeit. Úgy ítélték meg, hogy a megoldáshoz vezető eszközök még rendelkezésre állnak, a megoldást – hitük szerint – az utolsó „pillanatban” megfogalmazott javaslataik, az egységes keretbe foglalt Hivatásos Szülők életpálya modell (HISZÜK) tartalmazza (Benda–Báger, 2020:113-174). Nem

hagytak kétséget afelől, hogy amennyiben javaslatuk azonnali gyakorlatban történő alkalmazása megvalósul, akkor, de csakis akkor az alacsony szaporulattal kapcsolatos nemzeti gondok megoldódnak. Álláspontjuk szerint az elengedhetetlenül szükséges változáshoz már csak két év (!) állt rendelkezésre, mivel ennek elteltével az a nagyszámú női korosztály kilép a szülőképes korból, amelytől a változás még remélhető lenne. Abban az esetben pedig, ha ez bekövetkezik, akkor a már súlyos válsághelyzetből való kilábalásra aligha lesz lehetőség.

Az idő azonban halad, az utolsó nagy létszámú női generáció, amely még képes lehetett volna nagyobb létszámú utódnemzedék világrahozatalára 2018-ban átlépte a szülőképes kor felső határát! Nincs tehát már (és sajnos a könyv megjelenése pillanatában, 2020-ban sem volt) olyan szülőképes korban lévő női korosztály, amelynek „segítségére” a nagyobb létszámú utódnemzedék vállalása területén támaszkodni lehetne. A HISZÜK program kidolgozói szerint – minden egyéb feltétel megléte esetén – a gyermekvállalás területén a Hivatásos Szülők életpálya modell bevezetésével a feltételezett paradigma váltás még megvalósítható lett volna. Az elmulasztott idő, vagy az elszalasztott lehetőség azonban egyértelművé kellett, hogy tegye számunkra is, hogy sem a „tegnapi”, a 2018. év negyvenéveseitől, sem pedig a náluk idősebbektől nem várható el, hogy ha eddig nem szültk meg első gyermeküket, akkor immár a szülőképes korból „kicsúszva” egy-két vagy három gyermeket szülnék.

A HISZÜK program megvalósításához azonban sem az elkészítés pillanatában, sem azt követően sem volt meg az a politikai akarat, amely a népesedési gondok megoldásában a kidolgozott javaslatokat bármilyen formában figyelembe vette volna. Napjainkra pedig azok a női korosztályok, amelyekre a program „épített” véglegesen maguk mögött hagyták azt az életkort, amikor a gyermekvállalás pótlásában még joggal lehetett volna számítanunk rájuk.

Ha röviden is, de nézzük meg, hogy mi lett tudatosan vagy tudatlanul elhallgatva, figyelmen kívül hagyva? Hivatásos Szülők életpálya modell kidolgozói a népességfogyás okát – némi

leegyszerűsítéssel – egyrészt az 1950-es évektől megvalósított női munkavállalás kiterjesztésében, másrészt abban ragadták meg, hogy a korabeli politikai hatalom a jövő generációjának felnevelési költségeinek előteremtését a családok feladatának tartotta. Mindezek – a modell kidolgozói szerint – egyrészt az egymást követő nemzedékek egy részének súlyos lelki sérülést okozott, másrészt a családok nem kellő mértékű támogatása miatt az újabb gyermek vállalása az elszegényedéséhez vezetett. Éppen ezért a megoldás első lépése a javaslattevők szerint e két feltételrendszer megváltoztatása kellett volna, hogy legyen. S ehhez a jó házasságok, a szeretet-családok (lélektani és gazdasági) működési feltételeinek megteremtését (sok esetben újra tanítását) tartották szükségesnek. A szándékosan gyermektelen, vagy csak egy gyermeket vállalók ellensúlyozására pedig a reprodukcióhoz szükséges szintű termékenység elérése érdekében mindazon nők számára, akik három, négy vagy akár még több gyermeket is vállaltak volna, a hivatásos szülő státuszának biztosítását tartották szükségesnek.

Véleményük szerint annak érdekében, hogy a személyes érdekeket szinergiába hozzák a nemzet egészének érdekeivel, mindenekelőtt – a magánélet és a közjó viszonylatában – az évtizedekkel ezelőtt megbomlott egyensúly helyreállításához kellett volna minden támogatást megadni. Jól látták, hogy nemcsak a népesség fogyása, de a hazai népesség egyszerű reprodukciója még abban az esetben sem biztosított, ha valamilyen csoda folytán a termékeny korban élők átlagosan a 2,1-es termékenységi arányt elerik. Éppen ezért a nemzet fennmaradásához, mint megfogalmazták, olyan családokra is szükség van, akik gyermekek felnevelésében találják meg életük megvalósítását. Azon családok számára pedig, amelyek a gyermeknevelést tartják élethivatásuknak egy olyan vonzó életpálya modellt javasoltak, amely „alkalmas lehet, a társadalom minőségi reprodukciós szükségleteinek, a szülők személyes igényeinek és a társadalom számára nyújtott hatalmas erőfeszítéseinek elismerésére.” (Benda–Báger, 2020:107).

A Hivatásos Szülők életpálya modell koncepció alapvetően a három vagy annál több gyermek vállalására épült. Abból indultak ki, hogy három

gyermek felnevelése az egyik szülő, öt gyermek fölött pedig a gyermekek nevelése már mindkét szülő teljes munkaidejét kitölti, s ezért a „munkáért” a szülőknek versenyképes fizetést kell kapniuk. Senki számára nem lehet kétséges, hogy a jövő generációjának világra hozatala és egészséges felnevelése nemes, támogatásra érdemes cél és feladat, s ezért mindazoknak, akik gyermeket nevelnek, vagy akik a „honvédelem” és „nemzetépítés” érdekében belső indíttatásból a Hivatásos Szülők státuszát vállalják, a legmagasabb megbecsülésben kell részesülniük. A feladat nem csekély, mert például 2016-ban, a koncepció megfogalmazásakor 93 063 gyermek született és 127 053 honfitársunk halt meg: azaz abban az évben 33 990 fővel lettünk kevesebben. Abban az esetben pedig, ha a fenti veszteséghez hozzászámítjuk a huzamosabb ideig vagy véglegesen külföldre távozókat, az évenkénti hiány – a születések és halálozások különbségénél – még jelentősebb. A dokumentum készítői tisztában voltak azzal, hogy 2017-től a női korosztály létszáma évről-évre egyre nagyobb mértékben csökken, azaz egy kisebb létszámú szülő képes korban lévő női népességnek nemcsak a fentiekben jelzett veszteséget kellene pótolnia, hanem az összeszűkülő létszámukból következő születés kieséseket is. Kérdés azonban, hogy attól a női korosztálytól, amely egy szűk évtized alatt mintegy 57 ezer fővel lesz a jelenleginél kevesebb elvárható-e, hogy a természetes és a tényleges fogyás miatt bekövetkezett veszteséget pótolják?

Megítélésem szerint a fenti kérdésre – a szülőképes korosztályhoz tartozók létszámának jelentős csökkenése, a szülési kedv alacsony szintje, az indokolatlanul magas halálozás és az ország vándorlási vesztesége következtében – a hivatásos szülők programjának azonnali bevezetése esetén sem lehetett volna igennel válaszolni. Magyarán az évenkénti veszteség pótlásához a termékenység olyan jelentős emelkedésére lett volna szükség, amilyen feltételeink mellett elképzelhetetlen.

Ahhoz ugyanis, hogy a Hivatásos Szülők program a népességfogyás megállításában meghatározó szerepet játszhatott volna 2017-től, évente (amennyiben a születések és halálozások számát állandónak tekintjük) minimum 60 ezer olyan

anyának kellett volna a programban részt vennie, akik az adott év végére legalább egy gyermekkel járultak volna hozzá a népességszám növeléséhez. Ez egyben azt is jelentette volna, hogy mindazok, akik a program részesei lettek, a programhoz történő csatlakozást követő évben egy második gyermeket is világra kellett volna hozniuk. Abban az esetben pedig, ha ez valamiért nem következett volna be, akkor a második gyermek „elmaradásából” származó hiányt a programba újonnan belépő anyák számának növelésével kellett volna pótolni.

Nem kételkedhetünk abban, hogy a HISZÜK megfogalmazóit a legjobb szándék vezette, hogy programjukkal a népesedési gondok megoldásán keresztül a nemzet jövőjét kívánták szolgálni. Joggal gondolhatnánk, hogy egy ilyen munkát nem lehet nem tudomásul venni, nem lehet elhallgatni, úgy tenni, mintha meg sem született volna. A valóság azonban nem ez. Mi lehet az oka annak, hogy sem a kormány, sem az ellenzéki politikai csoportosulások, de még a demográfus szakma képviselői sem vettek tudomást a kidolgozott programról?² S ez nemcsak azt jelentette, hogy a családpolitikai intézkedések során javaslataikat figyelmen kívül hagyták, hanem azt is, hogy úgy mentek el mellette, mintha az ún. szakértői műhely nem is létezett volna.

Arra a kérdésre, hogy a szakma miért nem vette észre, miért nem kritizálta, miért nem mutatott rá a program megvalósíthatatlanságára, gyengeségeire nem tudom a választ. A kormányzat esetében egyszerűbb a helyzet. Azt mondhatom, hogy a kormány lehetőségeit, mozgásterét felmérve a népesedéssel összefüggő céljait saját politikai logikájának alárendelve alakította ki, amelynek megvalósításában egy más súlypontot képviselő programjavaslatot szükségtelennek tartott integrálni. Mindez annak ellenére történt, hogy alapösszefüggésében a két elképzeléssor nem áll messze egymástól. Annak ellenére így volt/van ez, hogy közben, igaz forrás megjelölés nélkül, a műhely több javaslata beépült a kormány családpolitikai intézkedései közé. Annak okát pedig, hogy mindezek ellenére miért nem találtak egymásra csak találgatni lehet, hiszen Novák Katalin korábban családokért felelős tárca nélküli miniszter, jelenleg

államfő a Magyar Nemzet 2020. december 16-án megjelent internetes változatában (1. oldal) a következőket fogalmazta meg: „*Nem szégyen, ha valaki az életét csak a gyermekeinek és a családjának szenteli. Ne vegyük el ezt a jogot a magyar nőktől, adjuk meg nekik a választás szabadságát!*” S mi más lenne ez, ha nem a HISZÜK program?

Szükségesnek tartom leszögezni, hogy a regnáló hatalommal szembeni politikai szándék, ellenzékiség sem azoknak a törekvését, akik a műhelymunkát kezdeményezték, irányították, sem azokét, akik önként csatlakoztak és aktív szerepet játszottak a létrehozott szakértői csoport működésében nem motiválta. Mi több – jól ismerve az egyre súlyosabbá váló népesedési gondokat – munkájukat, *igaz kéretlenül* a kormányzati politika népesedéssel kapcsolatos törekvéseinek segítése, teljesebbé tétele motiválta. Funkciójában ugyanis ez a szerveződés – anélkül, hogy közülük ezt bárki is megfogalmazta volna – a kormány nem létező népesedéspolitikai háttérintézményének szerepét töltötte be (ne feledjük 2016-2018-ról van szó!). Mindebből fakadt az a törekvés, hogy a kötet szerzői a jövőt alapvetően meghatározó egyre súlyosabbá váló probléma, a népességfogyás megállítására, pontosabban a népességyarapodás feltételeinek megteremtésére tegyenek javaslatot.

Magam a program gyenge pontjának a gyermekvállalás munkaviszonyként történő értelmezését látom. Lehet-e a harmadik (a program „A” verziója), vagy a második (a program „B” verziója) plusz baba vállalását munkának felfogni? Kérdéses, hogy a javasolt Nemzeti Népesedési Stratégia intézkedési tervének megfelelően lehetséges-e régiók, megyék, települések szerint évente meghatározni azok körét, akik munkaviszony keretében vállalkozhatnának a plusz egy gyermek világra hozatalára? „*A javasolt munkakörök betöltése egy folyamat*” olvashatjuk (Benda–Báger, 2020:138), de el lehet-e fogadni, azonosulni lehet-e azokkal a feltételekkel, amelyek megléte esetén e munkaviszony létrejöhet? Ki lehet-e zárni bárkit is a programból, mert például középiskolai végzettséggel nem rendelkeznek, és/vagy akik OKJ-s szülőképzési tanfolyamot nem végeztek? És ha ezek, vagy a javaslatban szereplő egyéb feltételek fennállnak, akkor kik lennének jogosultak annak eldöntésére,

hogy a „munkára” jelentkezők közül kik alkalmasak a „feladat” sikeres megoldására?

Úgy gondolom, hogy kérdéseim sorát itt le is zárhatom, hiszen a program által megcélzott női kohorszokhoz tartozók az idő előrehaladta miatt koruknál fogva a program utólagos elfogadása esetén sem vehetnének már részt a programban.

Benda József – Báger Gusztáv, szerk. (2020): *Jövőnk a gyermek. Adalékok a népességyarapodás társadalmi programjához I. Második javított kiadás.*

Kiadó: Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány

ISBN: 978-615-5360-13-8.

Terjedelem: 430 oldal

JEGYZETEK

- 1 Feltételezem, hogy többek között a demográfusok fentiekben idézett megállapítása emelte a népi írók figyelmébe a népesség fogyás problematikáját. Lásd: Illyés Gyula *Pusztulás - Úti jegyzetek. Észak-Baranya 1933 július*, (epa.oszk.hu/00000/00022/00562/17577.htm)
- 2 Ismeretem szerint a könyvről demográfus tollából egyetlen ismertetés jelent meg, de mivel az írás szerzője az *argumentum ad hominem* elvet figyelmen kívül hagyta, így dokumentálásától eltekintek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Benda József – Báger Gusztáv, szerk. (2020): *Jövőnk a gyermek. Adalékok a népességyarapodás társadalmi programjához I. Második javított kiadás. 430 pp. ISBN: 978-615-5360-13-8., Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány.*

Cseh-Szombathy László–Tóth Pál Péter szerk. (2001): *Népesedés és népesedéspolitika tanulmányok.* Budapest: Századvég Kiadó

Dokumentumok a magyar demográfia múltjából (1990): *Demográfia* 1–2. szám, 129–137. o.

Fekete Gyula (1992): *Véveim, magyar kannibálok! Vádirat a jövő megrablásáról,* Budapest, Magvető Kiadó

Illyés Gyula (1993): *Pusztulás - Úti jegyzetek. Észak-Baranya 1933 július,* (epa.oszk.hu/00000/00022/00562/17577.htm)

Magyar Statisztikai Közlemények (1932): Új sorozat 83. kötet I. rész.